

## DAVLAT VA JAMIYAT O'RTASIDAGI MUAMMOLAR

**Baxrillayeva Mohichehra***Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti  
universiteti ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi sotsiologiyasi**2-bosqich talabasi**mahichehrasss@gmail.com*

**Anotatsiya:** Ushbu maqolada asosan davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar ko'rib chiqiladi. Davlat butun jamiyatning ijtimoiy instituti bo'lib, uning faoliyatini ta'minlaydigan ko'plab funksiyalarni bajaradi. Uning asosiy maqsadi ijtimoiy ishlarni boshqarish, tartib va jamoat xavfsizligini ta'minlashdir. Davlatning paydo bo'lishi bilan uning jamiyat bilan o'zaro munosabatlarining murakkab va ziddiyatli tarixi boshlanadi. Jamiyatni tashkil etish shakli va boshqaruv tizimi sifatida davlat butun jamiyat manfaatlarini ko'zlab funksiyalarni bajaradi, unda yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarni hal qiladi, inqirozli vaziyatlarni bartaraf etadi. Davlat jamiyat taraqqiyoti mahsuli va uni boshqaruvchi asosiy tizimdir. Davlat ma'lum bir institut sifatida jamiyat asosida vujudga keladi va asosan uning xarakteri bilan belgilanadi. Davlat tomonidan tashkil etilgan jamiyat o'z mavjudligi uchun printsiptial jihatdan yangi imkoniyatlarga ega bo'ldi: ishlab chiqaruvchi kuchlar, ijtimoiy munosabatlar, fan va axloqiy tamoyillarning rivojlanishi.

**Kalit so'zlar:** Davlat, jamiyat, institut, siyosat, itimoiy soha, Makiavelli, Veber, fuqarolik jamiyati, axloq, oila.

**Kirish.** Davlat — jamiyatning oliy siyosiy instituti bo'lib, shu jamiyat yashayotgan mamlakat fuqarolari manfaatini himoya qilish uchun o'rnatiladi. Davlatlar mamlakat chegaralarini himoya qiladi, boshqa mamlakatlar bilan aloqada bo'ladi, qonunchilik bilan shug'ullanadi. Mamlakat miqyosida jamiyatni uyushtirish masalalarini hal qilib, uning tashqi munosabatlarini belgilash vakolatlari bo'lgan hukmron tuzilma hisoblanadi. Davlat jamiyatni o'z qonun-qoidalariga ko'ra idora qiladi, turli tip, shakllarda tashkil topadi.

Davlat to'g'risidagi nazariya huquqshunoslikning muhim sohasi hisoblanadi. Davlat va uning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, mohiyat va vazifalari haqida turlicha fikrlar mavjud. Davlat hokimiyati hamda huquqiy hayot hodisalari barcha zamonlarda alohida dolzarblik kasb etib kelgan. Davlat to'g'risidagi ilk tushuncha va qarashlar miloddan avvalgi taxminan 4-3-ming yilliklarda Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoyda paydo bo'lgan. Ular asosan diniy-mifologik xarakterda edi. Avesto ta'limotiga ko'ra, hokimiyat, haqiqat, adolatlilik 3 axloqiy-huquqiy asosga: ezgu fikr,

ezgu soʻz, ezgu amalga tayanadi. Davlatning vazifasi yovuzlikka qarshi yaxshilik, tinchlik va insonlarning baxtli-saodatli hayotini taʼminlashdir. Islom dini taʼlimoti boʻyicha, Allohning oʻzi oliy qonun sohibi. Uning talablari, koʻrsatmalari paygʻambarlar orqali insonlarga yetkaziladi. Davlat boshliqlari — podsholar, xonlar Xudoning yerdagi soyasi, vakili hisoblanadi.<sup>1</sup> Gʻarbiy huquqiy nazariyalarda davlat butun jamiyat manfaatlarini ifoda etadigan sinfiy, ijtimoiy ziddiyatlarni murosaga keltiradigan sinflar ustidagi tuzilma, qurol deb taʼriflanadi. Davlat mohiyatining asosiy jihati hokimiyat va uning kimga tegishliligi masalasidir.

Davlatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- ❖ Oʻziga xos ommaviy hokimiyatining – davlat hokimiyatining mavjudligi, yaʼni hokimiyat va boshqaruv apparatining majburlash apparatining borligi.
- ❖ Aholining hududlar boʻyicha uyushganligi. Bu fuqarolarning davlat chegaralari doirasida, muayyan maʼmuriy- hududiy birliklarda yashashini bildiradi.
- ❖ Suverenitete, yaʼni ichki va tashqi siyosatni oʻtkazishda mustaqil boʻlish.
- ❖ Huquqiy ijodkorligi, yaʼni davlat hududida yashovchi barcha kishilar rioya etadigan qonunlarni chiqarishga qodirlik.
- ❖ Aholidan davlat apparati saqlash hamda aholining kam taʼminlangan qismiga yordam berishga sarflanadigan soliqlarni toʻplash.
- ❖ Umuminsoniy funksiyalarni (vazifalarni) bajarish, yaʼni hududni qoʻriqlash, jinoyatchilikka qarshi kurash, umumiy farovonlik maqsadlarini amalga oshirish.

Davlat jamiyat taraqqiyoti mahsuli va uni boshqaruvchi asosiy tizimdir. Davlat maʼlum bir institut sifatida jamiyat asosida vujudga keladi va asosan uning xarakteri bilan belgilanadi. Kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa qonuniyatlar natijasida vujudga kelgan davlat uning asosiy siyosiy tizimiga aylandi. Engels “Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi” asarida bunga quyidagi xususiyatni beradi: “... davlat hech qanday holatda jamiyatga tashqaridan yuklangan kuchni ifodalamaydi... Davlat mahsulotdir. jamiyatning maʼlum bir rivojlanish bosqichida... bu kuch jamiyatdan kelib chiqqan, lekin oʻzini undan yuqori qoʻyib, undan tobora uzoqlashib borayotgan davlatdir”<sup>2</sup>

Jamiyat (arabcha umumiy) – tabiatning bir qismi, borliqning alohida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar oʻrtasida amal qiladigan koʻplab munosabatlar majmuasi, oʻzida moddiylik va maʼnaviylikni, obʼektivlik va subʼektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassamlashtiradigan tushuncha. Jamiyat gʻoyat murakkab ijtimoiy tizim boʻlib, u

<sup>1</sup> <https://uz.wikipedia.org/>

<sup>2</sup> Engels, F. Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi. Lyuis G. Morganning tadqiqotlari bilan bogʻliq holda. – M., 1978. – B. 190.

odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, mafkuraviy va hokazo munosabatlarning, tarixan tarkib topgan oila, jamoa, millat, din, davlat, axloq va hokazolarning majmuidir. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish ham, ulardan birini muhim, boshqasini nomuhim deb hisoblash ham birday xato, uning ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalari bir-biri bilan o'zaro bog'liqdir. Ularni boshqarish va takomillashtirishda davlat tashkilotlari va kishilarning o'z-o'zini boshqarish organlari muhim rol o'ynaydi. Insoniyatning ulug' mutafakkirlari doimiy o'zgarish va rivojlanishda bo'lgan jamiyatning tub mohiyatini bilishga, insonning jamiyatdagi o'rni va rolini belgilashga, taraqqiyot mantig'ini anglashga harakat qilganlar. Qadimgi davrda jamiyat mohiyati mifologik, diniy ta'limotlar orqali izohlangan. Jamiyat mohiyatini ilmiy-falsafiy bilish, uning yaxlit ilmiy manzarasini yaratish insoniyat ma'naviy taraqqiyotining buyuk yutug'i bo'ldi. Ilmiy bilimlar va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilan jamiyat mohiyatini ilmiy asosda o'rganish imkoniyati vujudga kelgan. Vatanimizdan yetishib chiqqan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy<sup>3</sup> singari ulug' mutafakkirlar jamiyatning paydo bo'lishi, mohiyati va istiqbollari to'g'risida ilg'or ilmiy qarashlarni ilgari surganlar. Bu borada Forobiyning fozil jamiyatni barpo etish to'g'risidagi g'oyalari, Ibn Sinoning jamiyatning paydo bo'lishi kishilarning birdamlikka bo'lgan tabiiy ehtiyojidan kelib chiqqanini, mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi jamiyat taraqqiyotining asosi ekani haqidagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Fuqarolik jamiyati - bu davlat hokimiyatining tutqichlariga yaqin bo'lmagan fuqarolar yig'indisi ; davlat, davlat va tijorat tuzilmalari doirasidan tashqaridagi ijtimoiy munosabatlar majmui ; erkin fuqarolar va ixtiyoriy ravishda tashkil etilgan notijorat birlashmalari va tashkilotlarining bevosita aralashuvi va davlat organlari tomonidan o'zboshimchalik bilan tartibga solinishidan, shuningdek, boshqa tashqi farqlardan himoyalangan o'zini namoyon qilish sohasi.

**Metod va materiallar.** Jamiyatdan tashqarida hech kim yo'q. Inson har doim boshqa odamlar bilan muayyan munosabatlar va aloqalarda bo'ladi. U boshqa odamlardan butunlay ajratilgan holda yashasa ham, u yoki bu tarzda ular bilan bog'lanadi. Jamiyat va davlat tushunchalari kelib chiqishi jihatidan ham, ko'lami jihatidan ham bir-biriga mos kelmaydi. Jamiyatning shakllanishi yuz minglab yillar davom etgan va u nihoyat taxminan 35-40 ming yil oldin shakllangan. Davlat taxminan olti ming yil oldin paydo bo'lgan. Jamiyat o'ttiz ming yildan ortiq vaqt davomida davlatsiz mavjud bo'ldi. Davlat ijtimoiy tabaqalar bilan bir qatorda, yozilmagan huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga sola olmagan paytda vujudga kelgan. Yozilmagan

<sup>3</sup> <https://oyina.uz/>

qonun o'rniga yozma qonun paydo bo'ladi. Jamiyat to'rtta yirik sohani o'z ichiga oladi: iqtisodiy, ma'naviy, ijtimoiy va siyosiy. Davlat siyosiy sohaga kiradi va uning o'zagi hisoblanadi. Davlat jamiyatdan vujudga kelib, jamiyatdan yuqori turadigan va ayni paytda u bilan o'zaro munosabatda bo'lgan mustaqil organga aylandi. Shuning uchun davlat va jamiyat tushunchalari ko'pincha sinonim hisoblangan. Masalan, Arastu davlat genezisini tahlil qilar ekan, "bir necha qishloqlardan tashkil topgan jamiyat butunlay tugallangan davlat bo'lib, u, aytish mumkinki, o'zini-o'zi to'liq ta'minlovchi holatga yetgan va hayot ehtiyojlari uchun vujudga kelgan, biroq bu davlatning o'zini-o'zi to'liq ta'minlovchi davlatdir. yaxshi hayotga erishish uchun mavjuddir."<sup>4</sup>

Davlat jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida vujudga kelganligi sababli u bilan o'zaro ta'sir qilmay qolmaydi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu o'zaro ta'sir juda murakkab bo'lib, jamiyat rivojlanishining murakkab va qarama-qarshi jarayonlarini aks ettiradi. Gap shundaki, shaxslar jamiyatda o'z manfaatlarini ko'zlab yashaydi va harakat qiladi, bu umumiy manfaatlarga doim ham to'g'ri kelmaydi. Bundan tashqari, jamiyatda o'z manfaatlariga ega bo'lgan turli sinflar mavjud. Jamiyat (ya'ni jamiyat) halok bo'lmasligi uchun esa barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi siyosiy organ zarur. Bunday tartibga soluvchi sifatida davlat ishlaydi. Albatta, jamiyat bilan o'zaro aloqasiz ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ijtimoiy sohada jamiyat va davlatning o'zaro ta'siri, birinchi navbatda, jamiyatning muhtoj a'zolariga davlat tomonidan muayyan yordam ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. Bu yordam turli shakllarda taqdim etiladi: pensiyalar, ularni muntazam indeksatsiya qilish, nafaqaxo'rlar va nogironlar uchun imtiyozlar, bepul ta'lim va bepul dori-darmonlar, bepul uy-joy yoki ijtimoiy uy-joy bilan ta'minlash va hokazo.

Jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlar doimo qarama-qarshi bo'lib kelgan. Barcha qarama-qarshiliklarning asosiy sababi shundaki, jamiyat ijtimoiy shaxs sifatida axloqqa, davlat esa siyosiy tizim sifatida manfaatlarga murojaat qiladi. Axloq va siyosat o'rtasidagi ziddiyat shundan kelib chiqadi. Siyosat va axloqning uyg'unligi haqida hali ham qizg'in bahs-munozaralar davom etayotgani bejiz emas. Bu savol birinchi marta N.Makiavelli tomonidan ochiq ko'tarildi. Italiyalik olim o'zining mashhur "Shahzoda" asarida va boshqa ko'plab asarlarida davlat turlari, boshqaruv shakllari, umuman davlat qurilishi masalalarini ko'rsatib bergan. Shu munosabat bilan suverenning siyosiy harakatlari diqqat markazida bo'ldi. U muammolarni o'ziga xos tarzda taqdim etadi, ko'p jihatdan boshqa mutafakkirlardan farq qiladi va uning qarashlari tanqidiy e'tiborni jalb qilishini tushunadi. Shunday bo'lsa-da, Makiavelli,

<sup>4</sup> Aristotel. Asarlar: 4 jildda - M., 1984. - T. 4. - B. 378.

o‘zi aytganidek, xayoliy emas, balki haqiqiy haqiqatga ergashishga qaror qildi, chunki “odamlar qanday yashashi va qanday yashashi kerakligi o‘rtasidagi masofa shunchalik kattaki, kim haqiqatdan voz kechsa, o‘zi harakat qiladi. yaxshilik uchun emas, balki o‘z zarariga.” Bundan kelib chiqadiki, suveren hokimiyatni saqlab qolishni istasa, yaxshilikdan chetga chiqish qobiliyatiga ega bo‘lishi va ehtiyojga qarab bu mahoratdan foydalanishi kerak”.<sup>5</sup>

**Muhokama va natijalar.** Makiavelli siyosat va axloq bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi, suveren uchun axloq emas, balki uning hokimiyatini mustahkamlaydigan, o‘z fuqarolarining hurmatini, dushmanlarining nafratini uyg‘otadigan va umuman davlatni mustahkamlashga xizmat qiladigan siyosat muhim deb hisoblaydi.

Veber siyosat va axloqni birlashtirmoqchi bo‘lganlar bilan bahslashadi. Siyosat, deb yozadi u, zo‘ravonlik bilan bog‘liq va axloqiy nuqtai nazardan, zo‘ravonlikni qabul qilib bo‘lmaydi. Shuning uchun zo‘ravonlikdan voz kechish siyosati olib borilishi kerak. Veber bu fikrga mutlaqo qo‘shilmaydi. Siyosatchi, deydi Veber, yovuzlikka zo‘ravonlik bilan qarshi turishi kerak, aks holda u yovuzlikning g‘alabasi uchun javobgar bo‘ladi. Demak, masala siyosatchining axloqiy tamoyillarga amal qilishi kerakligida emas, balki siyosatchi muhim siyosiy qarorlar qabul qilish uchun zarur bo‘lgan fazilatlarga egami yoki yo‘qligida. Axloqiy pozitsiyalar siyosatchining siyosiy voqelikka muvofiq harakat qilishiga to‘sqinlik qilmasligi kerak, deb qat’iy ishongan Veber. U ko‘pincha o‘zlarining axloqiy qoidalarini buzadigan axloqchilarni masxara qiladi. “Maqsadlar orqali vositalarni muqaddaslashga kelsak, bu erda umuman ishontirish etikasi muvaffaqiyatsizlikka uchraganga o‘xshaydi. Albatta, mantiqan u faqat axloqiy jihatdan xavfli vositalardan foydalanadigan barcha xatti-harakatlarni rad etish qobiliyatiga ega. To‘g‘ri, haqiqiy dunyoda biz qayta-qayta e’tiqod etikasi tarafdori to‘satdan chilik payg‘ambarga aylanib ketadigan misollar bilan duch kelamiz, masalan, hozirgi paytda “zo‘ravonlikka qarshi sevgi” ni targ‘ib qilayotganlar, keyingi lahzalarni chaqiradi. Zo‘ravonlik uchun - barchaning halokatiga olib keladigan so‘nggi zo‘ravonlik uchun, xuddi bizning harbiylarimiz har bir hujumda askarlarga aytganidek: bu hujum oxirgisi, u g‘alabaga va shuning uchun tinchlikka olib keladi. E’tiqod axloqini tan olgan kishi dunyoning axloqiy mantiqsizligiga dosh bera olmaydi.”

O‘zaro rivojlanish jarayonida davlatning jamiyatdan begonalashuvi sodir bo‘ladi. Jamiyatni onalik substrati sifatida qabul qilib, uning asosida vujudga kelgan davlat unda alohida rol o‘ynay boshlaydi, asta-sekin undan uzoqlashadi, o‘z mavjudligi va rivojlanish tendentsiyalariga ega bo‘ladi.

Davlat va jamiyat munosabatlarida yana bir katta muammo bor. Gap shundaki, o‘zaro rivojlanish jarayonida davlatning jamiyatdan begonalashuvi sodir bo‘ladi.

<sup>5</sup> Макиавелли Н. Избр. оп. – М., 1982. – В. 345.

Jamiyatni onalik substrati sifatida qabul qilib, uning asosida vujudga kelgan davlat unda alohida rol o'ynay boshlaydi, asta-sekin undan uzoqlashadi, o'z mavjudligi va rivojlanish tendentsiyalariga ega bo'ladi. Marksizm nuqtai nazaridan "burjua davlati" ekspluatator ozchilikning kuchini ifodalaydi. Ushbu tendentsiya tarafdorlari sotsialistik tamoyillar asosida tashkil etilgan davlatning vujudga kelishi begonalashuvning ijtimoiy asoslarini yo'q qiladi, deb hisoblashadi. Garchi begonalashuvni butunlay yo'q qilish mumkin emasligi alohida ta'kidlangan. Bundan kelib chiqadiki, begonalashish muammosini faqat davlatning o'zini yo'q qilish bilan - yaratilgan fuqaroliksiz kommunistik boshqaruv sharoitida hal qilish mumkin. Hozirgi vaqtda jamiyat, Engelsning so'zlariga ko'ra, "butun davlat mashinasini u haqiqiy o'ringa ega bo'ladigan joyga yuboradi: antik buyumlar muzeyiga, aylanma g'ildirak va bronza bolta yoniga".

**Xulosa.** Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, davlat ham, jamiyat ham ko'p qirrali va tarixan o'zgarib turadigan, ajralmas birlikda mavjud bo'lgan, ammo shunga qaramay bir-biriga nisbatan nisbiy mustaqillikka ega, deymiz. «Davlat» tushunchasi siyosiy tushunchadir, u siyosiy falsafaning o'zagini ifodalaydi; "Jamiyat" tushunchasi kengroq ma'noga ega bo'lib, hayotning barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy sohani ham o'z ichiga oladi. Fuqarolik jamiyati va davlat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishning turli usullarini, ya'ni: ma'muriy-buyruqbozlik, iqtisodiy, demokratik va boshqalarni kompleks qo'llash orqali ta'minlash mumkin.

Bugungi kunda davom etayotgan globallashuv jarayonlari munosabati bilan jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ular davlat rolini pasaytirishga, uni faqat inson huquqlariga rioya qilish, demokratik tamoyillarni himoya qilish va hokazolar bilan kamaytirishga harakat qilmoqdalar. Lekin davlatga bunday munosabat allaqachon salbiy oqibatlarga olib keladi. Iqtisodiy sohada, masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarda, davlatlar milliy iqtisodiyot bilan shug'ullanish imkoniyatidan samarali mahrum, chunki ularning o'zni transmilliy korporatsiyalar tomonidan to'ldirilgan. Natija ma'lum: aholining ko'pchiligining turmush darajasi keskin tushib ketdi. Bu barcha oqibatlarga olib keladigan ijtimoiy kataklizmlarni keltirib chiqaradi. Ma'naviy sohada davlat milliy madaniyatni saqlashga ko'maklashish imkoniyatidan mahrum. Millionlab odamlarning bir mamlakatdan ikkinchisiga ko'chib o'tishi milliy o'ziga xoslikning asta-sekin yo'qolishiga olib keladi. Bir so'z bilan aytganda, davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi muvozanat buzildi. Va agar bu muvozanat tiklanmasa, insoniyat oldindan aytib bo'lmaydigan oqibatlarga duch kelishi mumkin.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. <https://uz.wikipedia.org/>
2. Aristotel. Asarlar: 4 jildda - M., 1984. - T. 4. - B. 378.
3. Makiavelli, N. Izbr. op. – M., 1982. – B. 345.
4. <https://www.socionauki.ru/>
5. Hegel, G. V. F. Siyosiy asarlar. – M., 1978. – B. 152–153.
6. <https://oyina.uz/>